

ANTANAS ANDRIJAUSKAS

Vilniaus dailės akademija

SARTRE'O EGZISTENCINĖS ONTOLOGIJOS PRINCIPAI

Principles of Sartre's Existential Ontology

SUMMARY

The article analyzes existential ontology of Jean-Paul Sartre, perhaps the best known philosopher of the twentieth century, leading figure of French Existentialism, whose writings set the tone for intellectual life after the Second World War. It focuses attention on links of the ontology with phenomenology and non-classical theories of philosophy. The problems of existence, authentic philosophy, internal choice, freedom and intellectual nonconformist position in relation to political authorities are analyzed in details. This approach to the ontological ideas of Sartre enables treating his heritage as a peculiar connection between non-classical, classical and postmodern traditions of thinking.

SANTRAUKA

Straipsnis skirtas prancūziškojo egzistencializmo lyderio Jeano-Paulio Sartre'o egzistencinės ontologijos analizei. Dėmesys sutelkiamas į jo koncepcijos sąsajas su neklasikinės ir fenomenologinės filosofijos tradicija, įvairiais aspektais aptariamas prancūzų mąstytojo egzistencinės ontologijos savitumas, jos santykiai su pirmtakų ir amžininkų koncepcijomis. Detaliai analizuojama Sartre'o egzistencijos, autentiškos filosofijos, vidinio pasirinkimo, laisvės ir nonkonformistinės intelektualo laikysenos valdžios atžvilgiu problemos. Toks požiūris į egzistencinės Sartre'o ontologijos idėjas suteikia galimybę mąstytojo kūrybinį palikimą traktuoti kaip savotišką jungtį tarp neklasikinio ir postmodernaus mąstymo tradicijų.

SARTRE'AS IR PRANCŪZIŠKASIS EGZISTENCIALIZMAS

Neabejotinai viena įtakingiausių pokario Vakarų filosofijos asmenybių, kuri plėtojo neklasikinėje filosofijoje išryškėjusius egzistencinio mąstymo principus, buvo Jeanas-Paulis Sartre'as (1905–1980). Tai plačių humanitarinių interesų mąs-

RAKTAŽODŽIAI: Sartre'as, egzistencializmas, egzistencinė ontologija, būtis, vidinis pasirinkimas, egzistencija, laisvė.
KEY WORDS: Sartre, existentialism, existential ontology, being, internal choice, freedom.

tytojas, rašytojas, dramaturgas, eseistas, publicistas, meno teoretikas, visuomenės veikėjas, pasipriešinimo judėjimo ir daugybės pokario demokratinių sąjūdžių dalyvis. Būtent egzistencinės pakraipos filosofija sudarė pagrindinę šios įvairiais talentais apdovanotos asmenybės kūrybos šerdį. Sartre'as sukūrė savąją egzistencializmo filosofijos versiją ir plačiai paskleidė „egzistencializmo“ terminą. „Iš tikrųjų žodis *egzistencializmas* grynai prancūziškas išradimas, – rašo H.-G. Gadameris, – jį įvedė Sartre'as, kuris rutuliojo savo filosofiją 40-aisiais metais, t.y. kai vokiečiai okupavo Paryžių, ir vėliau ją pateikė garsioje knygoje *Būtis ir Niekis*. Kartu Sartre'as pagavo ir sugriebė tuos minties impulsus, kurių įtakos epicentre jis atsidūrė 30-aisiais metais stažuotės Vokietijoje metu.“¹

Prancūziškojo egzistencializmo lyderio Sartre'o kuriama egzistencinės filosofijos versija yra neatsiejama nuo pasikeitusių *condition humaine* (žmogiškosios būties sąlygų – A. Malraux terminas), tragiškų naujausios istorijos įvykių, dviejų Pasaulinių karų sukretimų, kolonializmo sistemos irimo, gilėjančios Vakarų civilizacijos vertybių krizės, miglotai suvokiamų niūrių istoriosofinių „pabaigos“ nuojautų. Pasaulinių karų absurdiškumas, nežmoniškumas ir daugybė beprasmių aukų paliko gilų rėžį ir Sartre'o, ir kritiškai mąstančio Vakarų intelektualinio elito sąmonėje, vertė abejoti istorijos, proto, antropocentrinio požiūrio į pasaulį ir Vakarų filosofijos šlovintų idealų prasmingumu.

Neklasikinės filosofijos idėjų ir metodologinių nuostatų veikiamuose Sartre'o egzistencinės pakraipos veikaluose *filosofinių interesų centras perkeliamas nuo*

racionalistinei metafizinės filosofijos tradicijai būdingo susidomėjimo išorinio objektyvaus pasaulio pažinimu į subjektyvių asmenybės išgyvenimų, emocijų reakcijų sritį. Mąstytoją domina sunkiai nusakomos žmogaus egzistencijos problemos susvetimėjusiame ir priešiškame pasaulyje, kurias jis tyrinėja kaip sudėtinę asmenybės būties, jos sąmonės struktūrų dalį. Išvalgus ir lankstus Sartre'o protas krypsta į universalių sprendimų paiešką. Jis atmeta kai kuriems bendražygiams būdingą požiūrį, kad nuo būties negandų, asmenybės dehumanizacijos žmogus gali rasti patikimą prieglobstį ir išsigelbėjimą tik užsisklęsdamas nuo išorinio pasaulio baisumų ir pasinerdamas į subjektyvių išgyvenimų ir sąmonės sritį. Mąstytojo netenkina tokia pasyvaus stebėtojo gyvenimiškoji pozicija, todėl jis nuolatatos pabrėžia nonkonformistinius nesusitakymo su tikrove, aktyvios kūrybinės ir socialinės veiklos motyvus.

Plačiai paplitęs požiūris į Sartre'ą vien kaip į nuoseklų egzistencinės filosofijos kūrėją ir adeptą yra fikcija. Šiuo aspektu žvelgiant Sartre'o kūrybinė evoliucija man primena unikalų prancūzų dailės genijų Pablo Picasso, kuris nebijojo šokiruoti, nuolatatos keistis ir sustingusio Vakarų kultūros vandenyno erdvėje drąsiai laužė ledus ir kvietė paskui save eiti talentingų kūrėjų plejadą. Neišsemiamas šių dviejų asmenybių – Picasso ir Sartre'o – kūrybiškumas bei siekių universalumas išsiskleidė neįtikėtinais giliai ir įvairiais pavidalais.

Sartre'o idėjų iškilimui ir greit augančiai įtakai neabejotiną poveikį turėjo unikalė erudicija, išvalgumas, įvairiapusiai interesai, įtaigus meistriškas stilius ir daugabriaunė kūrybinė bei visuomeni-

nė veikla, puikus literatūrinis stilius. Jis, kaip ir jo bendražygiai, buvo ne tik neeilinis mąstytojas, tačiau ir vienas didžiųjų XX a. literatūros meistrų (tai liudija 1964 m. jam paskirta Nobelio literatūros premija). Jo kūryba turėjo didelės įtakos egzistencinės pasaulėjautos, idėjų bei motyvų išplitimui Vokietijos, Italijos ir kitų šalių filosofijoje, literatūroje, mene bei kitose srityse. Prisimindamas jaunystės laikus ir savo bičiulius bei kolegas jis rašė: „Mes visi buvome rašytojais metafizikais... kadangi metafizika nėra bevaisė diskusija apie abstrakčias sąvokas, išslystančias iš patyrimo, tai gyva pastanga, siekianti iš vidaus aprėpti žmogiškosios būties sąlygas jų totalume.“² Sartre'o kelionė į JAV pokario metais, viešų paskaitų skaitymas, pasitarnavo sparčiam egzistencializmo idėjų populiarėjimui ir šioje šalyje. 1965 m. Sartre'as su de Beauvoir lankėsi ir Lietuvoje, bendravo su mūsų kūrėjais, žavėjosi Nidos gamtos grožiu. Ši kelionė paakino susidomėjimą jo kūryba, kuri, ypač filosofinė, dar menkai pažįstama.

Dėl savo ilgalaikės ir įvairiapusės idėjų įtakos įvairių šalių intelektiniam ir meniniam elitui, Sartre'as dažnai vadinamas antruoju XX a. Voltaire'u. Tokiame požiūryje neabejotinai yra tiesos. Jis visada aktyviai dalyvavo šalies kultūriniam gyvenime. Jo egzistencinių idėjų įtaka po *Būties ir Nieko* paskelbimo sparčiai augo; ji buvo plati ir įvairiapusė. 1946 m. reaguodamas į spartų egzistencializmo idėjų populiarėjimą ir paties termino išplitimą į įvairias kultūros sritis bei kylantį idėjų profanacijos pavojų Sartre'as rašė: „Ši sąvoka įgavo šiandien tokią plačią ir neapibrėžtą prasmę, kad iš esmės kalbant, daugiau nieko nereiškia. Panašu

į tai, kad neturint avangardinio mokymo, panašaus į surrealizmą, žmonės, linkstantys į skandalus ir trokštantys pokyčių, kreipiasi į egzistencializmo filosofiją, kuri, tarp kitko, šioje srityje negali jiems nieko duoti. Tikrovėje tai labai griežtas mokslas, mažiausiai pretenduojantis į skandalingą šlovę ir skirtas išimtinai specialistams bei filosofams.“³ Vėlyvajame veikle *Dialektinio proto kritika (Critique de la raison dialectique)*, retrospektyviai žvelgdamas į nueitą gyvenimo kelią ir vertindamas įgytą patirtį filosofijos baruose, Sartre'as apibrėžia savo požiūrius į filosofiją ir jos socialines bei euristines funkcijas. „Filosofija kaip tokia (*La Philosophie*), – rašo jis, – kai kam atrodo vientisu dariniu: čia gimsta ir miršta mintys, kuriamos ir griaunamos sistemos. Kiti regijoje konkretų minčių vaizdinį, kurį mes visada galime priimti arba atmesti, treči – ypatingą kultūros sritį. Mūsų požiūriu filosofijos kaip tokios nėra; kaip mes ją aiškintume, šis mokslo šešėlis, ši slapta žmonijos patarėja yra ne kas kita kaip sureikšmintą abstrakcija. Tikrovėje yra tik atskiros filosofijos (*des philosophies*).“⁴

Viena iš tokių „atskirų filosofijų“ Sartre'as skelbia savąjį egzistencinės filosofijos variantą, kuris, skirtingai nei ankstesnė Vakarų metafizinė filosofija, sutelkė dėmesį į slėpiningiausias žmogaus individualios būties struktūras ir iškelė angažuotumo ir laisvės problemas. Todėl savąją *egzistencializmo versiją* jis aiškina ne kaip vieną tarp daugelio kitų, tačiau kaip tokią filosofiją, kuri atspindi savo epochos dvasią ir lūkesčius. Iš čia plaukia Sartre'o autentiškai egzistencinei filosofijai, o, vadinasi, ir sau, jos kūrėjui, formuluojamas tikslas – *atskleisti būties savytumą, laisvės ilgesį, žmoguje slypinčias*

kūrybines galias, priversti jas tarnauti aukštesiems humanistiniams idealams ir kartu sugrąžinti individą prie slėpiningų egzistencijos versmių.

Šį uždavinį Sartre'as laikė sunkiai įgyvendinamu, o autentišką filosofavimo būdą suvokė kaip nuolatinį, *nesibaigiantį* vis išslystančios iš regos lauko individualios būties tiesos ieškojimą. Galbūt tuo galima paaiškinti, kad nei vienas iš jo didžiųjų filosofinių projektų, taip pat ir veikalų, nebuvo užbaigtas. Menkai įtikinamu man atrodo kartais girdimas paaiškinimas, kad minėtą filosofinių tekstų neišbaigtumą lėmė tie teoriniai ir metodologiniai sunkumai, su kuriais mąstytojas susidūrė. Manychiau, tam buvo gilesnės, tiesiogiai susijusios su jo pasaulėžiūrinėmis nuostatomis ir deklaruojamu principiniu žmogaus būties ir kūrybos neišsakomumu, priešastys, kurias jis gvildeno savo veikaluose.

Pagrindinę misiją Sartre'as siejo su bandymu *išryškinti svarbiausius žmogiškosios egzistencijos veiksnius, padėti kritiškai mąstančiam ir pajėgiančiam tobulėti individui rinktis teisingą, svetimą masinei sąmonei būties formą. Toks pasirinkimas padeda asmenybei geriau suvokti savo vietą, funkcijas pasaulyje ir atveria patikimą kelią į egzistencijos prasmės suvokimą, atskleidžia egzistencinės patirties poveikį.* Tam būtinas atsirbojimas nuo visuotinai priimtų el-

gesio ir vertinimo normų, kurios trukdo asmenybės laisvės sklaidai ir kovai už pasaulyje vykstančius socialiai reikšmingus procesus.

Sartre'as „perleido“ per save daug skirtingų įtakų, kurių poveikis įvairiais jo dvasinės evoliucijos etapais žymiai keitėsi. Tačiau vargu ar jo egzistencinės filosofijos koncepciją galima apkaltinti eklektiškumu, nes svarbiausi mokymai ir idėjos, nepaisant kai kurių antisisteminių nuostatų, jungiasi į daugmaž vieningą ir konceptualiai pagrįstą visumą. Egzistencinės žmogaus būties prasmės ieškojimuose Sartre'as tęsė neklasikinės filosofijos, ypač S. Kierkegaard, F. Nietzsche's ir H. Bergsono nubrėžtą liniją, kurią koregavo iš G. Hegelio, E. Husserlio ir M. Heideggerio ontologinių idėjų išplaukiančiomis linijomis. Įvairius jo egzistencinės filosofijos versijos aspektus lėmė R. Descartes'o, J. G. Fichte's, K. Marxo, F. Dostojevskio, prancūzų neohėgelininkų, S. Freud, ir kitų idėjos. Kalbant apie prancūziškąjį sartriškojo egzistencializmo genezės aspektą turime priminti, kad Sartre'o filosofija Prancūzijoje gimė ne tuščioje vietoje. Egzistencines idėjas anksčiau arba tuo pačiu metu plėtojo G. Marcelis, A. Camus, A. Malraux, M. Merleau-Ponty, J. Wahlis, A. Kojève'as, J. Hyppolite'as ir kiti mąstytojai.

BŪTIS IR NIEKIS: SARTRE'O ONTOLOGIJOS PRINCIPAI

Sartre'o *opus magnus* – *Būtis ir Niekis* (*L'Être et le Néant*) – neabejotinai yra vienas reikšmingiausių XX a. ir tikriausiai ne vien jo filosofinių tekstų. Šiame programiniame veikale su reikšminga paantrašte *Ontologinės fenomenologijos esė*

Sartre'o egzistencinės filosofijos idėjos pirmą kartą buvo išdėstytos sistemingai. Darbas prasidėjo po stažuotės Vokietijoje ir pažinties su Husserlio bei Heideggerio idėjomis, kurias jis pasitelkė naujos vientisos būties koncepcijos kūrimui. Vei-

kalo pradžioje autorius išsako deklaratyvų teiginį, kad fenomenologija padėjo filosofijai įveikti ankstesnėms filosofijos teorijoms būdingą mąstymo dualizmą.

Pirmoji būties forma, su kuria mes, anot Sartre'o, susiduriame pasinerdami į ontologinius tyrinėjimus, yra reiškinių arba fenomenų būtis. Fenomenas čia aiškinamas kaip tai, kas save aptinka. Iš čia plaukia išvada, kad turi būti būties fenomenas, t.y. būties raiška, kurią galima aprašyti filosofinėmis sąvokomis. „Žmogiškoji realybė“, – rašo Sartre'as, – pasižymi ontiko-ontologine prigimtimi, t.y. ji visada gali pereiti iš fenomeno į jo būtį.⁴⁵

Sartre'o egzistencinė filosofija, kaip minėjome, pirmiausia išsirutuliojo iš Kierkegaardo egzistencinės krizės apmąstymų ir Husserlio fenomenologijos metodo pritaikymo individualios sąmonės ir būties analizei. Jo filosofija susitelkia ties žmogaus būties problemomis, kurias jis sieja su sąmoninga, laisva ir pasaulį keičiančia žmogaus veikla. Čia fenomenologijos idėjos jungėsi su Bergsono sąmonės, laiko koncepcijomis ir Heideggerio mintimis apie žmogaus būtį bei jo įmestumą į priešišką pasaulį. Taip į jo dėmesio centrą iškilo žmogaus egzistencijos problemos, kurių tyrinėjimas pirmiausia buvo siejamas su sąmonės struktūrų pažinimu, susitelkimu ties tomis valios (vidinis pasirinkimas), subjektyviomis sąmonės funkcionavimo apraiškomis, kurios konkrečiomis būties sąlygomis, priklausomai nuo vidinės motyvacijos, sugebėjimo rinktis gyvenimiškąją poziciją (kierkegardiškas motyvas) nulemia konkretaus individo savitumą. Šis individas, gyvendamas konkrečioje aplinkoje, veikia, bendrauja su kitais žmonėmis, supančiu pasauliu, priima

konkrečius jo būties perspektyvas lemiančius sprendimus.

Visas šias veiklos formas Sartre'as traktuoja kaip bemaž aiškiai apibrėžtas fenomenologines struktūras ir vertina jas žmogaus egzistencijos prasmingumo požiūriu. Taip į jo dėmesio centrą patenka „subjektyviosios ontologijos“ kūrėjų Kierkegaardo ir Nietzsche's plėtojama subjektyvios sąmonės problematika ir asmenybės tapsmo, kitais žodžiais tariant, personalizacijos veiksmų, motyvų, procesų pažinimas. Vadinasi, neklasikinėje mąstymo tradicijoje išryškėjusi „subjektyviosios ontologijos“ problematika, paveikta Husserlio idėjų, Sartre'o koncepcijoje transformuojasi į savitą „fenomenologinės ontologijos“ koncepciją, kurioje, be vokiškos, ryškūs prancūziškos filosofinės tradicijos, ypač Descartes'o, Bergsono, Marcelio, Wahlio, Kojève'o, Hyppolite'o ir kitų mąstytojų idėjų pėdsakai.

Žmogaus veiklai Sartre'as suteikia laisvą kūrybinę prigimtį, kuri traktuojama ne kaip objektyvus, o kaip subjektyvus veiksnys, lemiantis laisvą gyvenimiškos pozicijos pasirinkimą, nukreiptą į pačios asmenybės dvasinį formavimąsi. Taip jis pasineria į būties raiškos formų intencionalią analizę siauresnėje žmogiškosios būties formų pažinimo plotmėje. Vadinasi, egzistencinė Sartre'o filosofija pasuka ontologinės, fenomenologinės ir antropologinės problematikos suartiniavimo keliu. Jis išskiria tris pagrindines žmogaus būties formas: *būtis-savyje* (*l'être-en-soi*), *būtis-sau* (*l'être-pour-soi*) ir *būtis-kitam* (*l'être-pour-l'autre*), kiekviena iš jų tik abstrakčiu teoriniu lygmeniu atspindi atskirus vientisos ir nedalomos žmogiškosios būties aspektus.

Antroji būties forma *būtis-sau* čia įvardija asmenybės savimonės raidą ir, lyginant su *būtis-savyje* mastais ir kondensuotumu, „nebūtis“ gyvuoja būties stichijoje tik kaip neigimas, atstūmimas, „skylė“ būtyje. Kita vertus, *būtis-kitam* perkelia mus į sudėtingą ne tik ontologinių, bet ir socialinių santykių sistemą, kurioje išryškėja asmenybių interesų susidūrimai ir iš jų išplaukiantys socialiniai konfliktai. Santykiai su „kitu“ čia traktuojami kaip mano „aš“ kova dėl pripažinimo santykiuose su kitais. Žmogus gyvenime siekia perimti Nietzsche's antžmogio teorijoje aukštintas dieviškas funkcijas, tačiau Sartre'o požiūriu, tai yra neįmanomas dalykas, todėl išlieka tik „bergždžias siekimas“. Neigdamas Dievo egzistavimo faktą, Sartre'as kaip aukščiausią ir nesunaikinamą vertybę sudievina „laisvę“.

Aptarę tris Sartre'o išskirtas *būties* formas privalome pasiaiškinti ir jo pagrindinio veikalo *Būtis ir Niekis* antrosios pavadinimo dalies, t.y. sąvokos *Niekis* pagrindines konotacijas. Knygos tekste simetriškai *būčiai* išskiriamos trys skirtingos *nebūties* formos: daikto [reikmens] nebūtis; kitos nei duotoji daikto sandaros nebūtis ir žinojimo apie daiktą nebūtis. *Nebūtis* čia, kaip ir Rytų Azijos mąstymo tradicijose, aiškinama kaip antroji dialektinė *būties* pusė. Šiuo aspektu, anot Sartre'o, *mes ir mus supančių daiktų bei reiškinių pasaulis iš visų pusių yra apsuptas nebūtimi arba Niekio*.

Kita vertus, *néant* aptariamoje knygoje skleidžiasi ne kaip paprasta *nebūtis*, ženklinanti *būties nebuvimą*, tačiau kartu tai yra neigiama būtis. „Niekis, kaip mes matėme anksčiau, yra neigimo pagrin-

das, nes jis slepia jį savyje, todėl jis ir yra neigiamu būties pavidalu.“⁶ Skaitant Sartre'o knygą, nuolatos susiduri su įvairiomis sąvokos *néant* konotacijomis, o tai leidžia ją versti ir kaip *nebūtis*, ir kaip *Niekis*. Tačiau vis dėlto pagrindinio Sartre'o veikalo pavadinimą, atsižvelgiant į visas aptartas plonybes ir siekiant prasmnio tikslumo, prasmingiausia būtų versti *Būtis ir Niekis*. „Mes pamatėme, – rašo jis, – kad negalima suvokti Niekio *anapus* būties, nei kaip papildomos ir abstrakčios sąvokos, nei kaip begalinės aplinkos, kurioje būtis būtų neapibrėžta. Būtina, kad Niekis skleistųsi būties viduryje, kad mes galėtume suprasti tą ypatingą realybių tipą, kurį mes pavadiname neigiamomis. Tačiau šis viduje pasaulio esantis Niekis negali sukurti būties savyje. Būties kaip visiškos teigiamybės sąvoka neįjungia savyje Niekio kaip vienos iš savo struktūrų. Netgi negalima teigti, kad ji iš ten pašalinta. Būtis neturi jokių ryšių su juo.“⁷ Tačiau, jei Niekis negali būti suprastas nei remiantis būtimi, nei kitomis priežastimis, kyla klausimas, kodėl jo kilmė ir santykiai su pagrindinėmis ontologinėmis kategorijomis?

Apskritai neigiamą atspalvį turinčios kategorijos, pvz., *négation*, *néant* Sartre'o filosofijoje įgauna išskirtinę, netgi tiksliau pasakius, universalią svarbą, nes tampa pasaulio, socialinių santykių aiškinimo išeities tašku, atskleidžia įvairiausių *būties savyje* ir *būties sau* santykius, reguliuoja sąmonės ir ją supančių daiktų santykius, apibrėžia žmogaus veiklos ir laisvės horizontus ir daugybę kitų sartiškos filosofijos komponentų.

Ir pagaliau *néant* Sartre'ui yra tokia nebūtis, kuri gyvuoja ir skleidžiasi kartu

ir greta būties. Norėčiau atkreipti skaitytojų dėmesį, kad tarp Heideggerio, teigiančio, kad *būtis* ir *Niekis* yra visiškai lygiateisės pirmaprados tikrovės apibrėžtys, ir Sartre'o požiūrių ryškėja esminiai skirtumai, nes *prancūzų mąstytojas į šiuos santykius įveda hierarchinį principą. Jam būtis yra hierarchiškai aukštesnė už „nebūtį“ arba „niekį“. Iš čia plaukia esminė išvada, kad nebūtis negalima laikyti pirmaprados būties fenomenų bruožu, nes nebūtis*

*skleidžiasi tik būties paviršiuje. „Nėra nebūtis (non- être), – teigia Sartre'as, – kitaip nei būties paviršiuje.“⁸ Vadinasi, Niekis Sartre'o egzistencializme išskyla kaip esminis žmogaus būtį lemiantis veiksnys, kuris paaiškina žmogaus iškritimą iš viską persmelkiančio determinizmo įtakos lauko. Sąmonė, suvokianti savo skirtingumą nuo supančio pasaulio, savo unikalumą, esmę sieja su *būtimi sau* ir *Niekiu*.*

Literatūra ir nuorodos

¹ Ханс Георг Гадамер. *Путь Хайдеггера: исследование позднего творчества*. – Минск, 2007, с. 8.

² Jean-Paul Sartre. *Paris sous l'Occupation* // Jean-Paul Sartre. *Situations II*. – Paris, 1948.

³ Jean-Paul Sartre. *L'existentialisme est un humanisme*. – Paris, 1996, p. 26.

⁴ Жан-Поль Сартр. *Тошнота*. – Москва, 1994, с. 470.

⁵ Jean-Paul Sartre. *L'Être et le Néant: Essai d'ontologie phénoménologique*. – Paris, 1981, p. 15.

⁶ Ten pat, p. 63.

⁷ Ten pat, p. 57.

⁸ Ten pat, p. 51.

B. d.